

KLANICZAY GÁBOR

A KÖZÉPKOR VITATOTT EMLÉKEZETE¹

Hunok és finnugorok, pogányok és keresztények, diadalok és vereségek

Előadásom a CEU Középkortudományi tanszékén a 2000-es évek elejétől folytatott kutatási programjából indult ki, melynek keretében 2006 szeptemberében a Nyílt Társadalom Archívum (Open Society Archives – OSA) kiállítótermében kiállítást rendeztünk „Ragályos Középkor a poszt-kommunista Közép-Kelet-Európában” címmel, melynek archívuma a neten továbbra is elérhető (<http://w3.osaarchivum.org/files/exhibitions/middleages/>), és amiről a TTE honlapján 2015-ben megjelent a kutatás és a kiállítás koncepcióját összegző tanulmányom. Ennek legfontosabb gondolatai jól szolgálhatnak az új NAT tankönyvekről folytatott vita szélesebb kontextusaként.

Kutatóprogramunk címe az volt, hogy „Uses and Abuses of the Middle Ages” – amit talán úgy lehetne lefordítani, hogy „A felhasznált és kihasznált középkor” – vagy inkább: visszaélés a középkor emlékezetével. Feltűnt ugyanis, hogy a rendszerváltás után a legtöbb közép-európai országban meglepően intenzív és sokféle ideológiától átítatott érdeklődés irányult e távoli korszak történelme felé. Ennek a középkor-kutatók először megörültek (hiszen gyakran elhanyagoltnak érzik magukat a modern világban), de azután, ahogy a CEU vendég-professzora, a neves amerikai középkorkutató, Patrick Geary fogalmazott, rá kellett jönniük, hogy ez nem feltétlenül „jó hír”, az ideológiai motivációjú középkor-kutatás meghamisítja a múltat.

A „Ragályos középkor” kiállítás hat csoportba sorolta a középkor fel- (és ki-) használását a poszt-kommunista világban: (1) a középkori örökség mint csatater; (2) évfordulók és a Millennium; (3) régi-új szentkultuszok állami felkarolása; (4) látványosság, hagyományörző népünnep; (5) a középkori életformát megtapasztaló „kísérleti régészet”; (6) újpogánysággal kacérkodó „politikai okkultizmus”.

A középkori örökség körül kialakult csatateret a legijesztőbb módon a Jugoszláviában kirobbant háborúk szemléltették: Slobodan Milošević 1989. június 28-i beszéde Gazimesztánban, a rigómezei csata 600. évfordulója alkalmából, közel egy milliós hallgatóság előtt. Ez adta a szikrát a Tito halála után egyféle lóporos hordóhoz hasonlítható Jugoszláviának, feltépve a szerb nemzet történelmi sebeit, jövőbeni dicsőséget, kárpótlást ígérve. A szerb nacionalizmus támadásával szembeszálló, újra alapított horvát állam vezetője,

¹ A Történelemtanárok (30.) Országos Konferenciáján elhangzott előadás írásos változata.

Franjo Tuđman ugyancsak középkori példákra hivatkozott, sűrűn emlegette a 925-ben megkoronázott Tomislavot, a Horvát Királyság feltételezett megalapítóját, valamint „a horvát nép ezeréves identitását és államisága folytonosságát”. A jugoszláv háborúk harmadik szereplője, Bosznia-Hercegovina számára a régész Enver Imamović tervezte az 1991 és 1998 között használt új bosnyák címet, mely lilium-motívummal utalt arra, hogy a Kotromanić uralkodócsalád Nagy Lajos felesége, Erzsébet révén házassági kapcsolatba került a magyar Anjou uralkodókkal.

Hogy milyen veszélyeket rejt a középkori terepen folytatott háborúskodás, az fájdalmasan nyilvánvalóvá vált, amikor kitört a szerb-horvát háború. 1991. december 6-án bombák százai hullottak Dubrovnikra, s Horvátországban az 1991-1995 közötti háborúban körülbelül 300 templomot és egyházi épületet pusztítottak el. További 416-ot értékelték „súlyosan sérültnek”, és 600-at „sérültnek”. És a műemlékek rombolása folyt minden oldalon: az oszmánok által 1567-ben épített mostari hidat horvát tüzérség lőtte szét, megrongálták a mecseteket és az ortodox templomokat is.

A múlt békésebb politikai kihasználása leginkább az államilag támogatott új kultuszok terén figyelhető meg. A középkori szentek kultusza látványosan feltámadt a rendszerváltozás utáni években: a klarissza nővérré lett XIII. századi cseh királylány, Csehországi Ágnes szentté avatása 1989-ben szinte egyidőben történt a csehszlovákiai „bársonyos forradalommal”. II. János Pál pápa jelentősen előmozdította a közép-európai szentek kultuszát: 1998-ban elzarándokolt Szent Adalbert prágai és Gnieznói sírjához, és a közép-európai új államok elnökeivel rendezett ünnepélyes konferencián az 1000 éve mártírhalált halt Adalbertet Európa védőszentjévé nyilvánította. Ugyanezekben az években két újabb lengyel középkori uralkodónőt, Jadwigát (Anjou Hedviget, Nagy Lajos lányát), és a krakkói hercegnőt, Kingát (IV. Béla lányát) is szentté avatta.

Magyarországon a Millennium időszakában az államalapító szent király, I. István kultusza került a középpontba. Ennek már a nyolcvanas években is volt előzménye, a Szörényi Levente és Bródy János által szerzett, és Koltay Gábor által filmre vitt rock-opera, az *István a király*. (Érdekes módon nemcsak a magyarokat kereszténységre térítő középkori uralkodószent kultusza éledt újra ezzel, hanem Koppány hangsúlyos alakjával a pogány magyarság iránti nosztalgia is.) A Szent István kultuszára fordított ideológiai töltetű figyelmet tovább építette az a kezdeményezés, hogy feleségét, Gizellát szentté avassák – ennek keretében 1996-ban Gizella egy ujj-ereklyéje Bajorországból Veszprémbe került és ott „találkozott” István oda levitt Szent Jobb ereklyéjével.

Az állam által szponzorált ereklyekultusz leglátványosabb eseménye 2000. január elsején, a millenniumi ünnepség-sorozat nyitányaként a koronázási ékszerek ünnepélyes átvitele volt a Nemzeti Múzeumból a Parlamentbe. Ezt a szertartást jelentős politikai vita előzte meg. Az első FIDESZ kormány megpróbálta visszaállítani a magyar Szent Korona közjogi státusát – ez egy középkorból származó elméleten alapult, amit a kora újkorban dolgoztak ki (amikor különös fontossága volt egy olyan királyságban, ahol egy idegen dinasztia tagjai, a Habsburgok uralkodtak), és újra felvirágzott a két világháború között, a Horthy-korszak alatt, amikor Magyarország király nélküli királyság volt. A korona politikai szuverenitásának visszaállítására indított kampány már 1989-ben elkezdődött a hagyományos koronás címer visszaállításával (szemben az 1849-es korona nélküli „Kossuth-címerrel”). Mindehhez hozzákapcsolódott a *sacra coroná*-hoz társuló számos zavaró, okkult elképzelés. Létrejött egy társaság amatőr történészekből a Szent Korona tiszteletének elősegítésére. Központi figurájuk az aranyműves Csomor Lajos volt, aki engedélyt kapott a Szent Korona megvizsgálására. A hivatalos történész szakma „hazugságait” kívánta „leleplezni” a Szent Koronáról szóló *Őfelsége a Szent Korona* címen egy 1999-ben kiadott könyvében – amit a korona közjogi státusáról folytatott parlamenti vita során a képviselőknek is osztogattak. Egyúttal megpróbálta bebizonyítani, hogy a Szent Korona eredetileg Attiláé volt, amit azután magukkal visszahoztak a honfoglaló magyarok (úgymond: a hunok leszármazottai).

2000-ben az állam által finanszírozott millenniumi ünnepségek során magyar városok és falvak közel 300 emlékművet állítottak magyar történelmi személyiségeknek. Itt Szent István tűnt a legnépszerűbbnek, összesen 67 új szobor készült róla. Egy másik népszerű motívum a csodaszarvas volt, amely az ősmagyarokat mostani hazájukba vezette; számos szobrot állítottak más középkori magyar szenteknek és királyoknak is.

A középkori keresztény uralkodószentek kultuszának megújítása mellett a millenniumi ünnepségek után tovább erősödött a pogány magyarság hagyományainak felújítása is. Ennek egyik központi színhelye a már száz éve működő ópusztaszeri történelmi emlékpark volt, Szeged szomszédságában.

Anonymus *Gesta Hungarorum*ának egy homályos utalása szerint a honfoglaló magyarok itt tartották meg első „nemzetgyűlésüket”. 1896-ban egy monumentális emlékoszlopot emeltek itt Árpád szobrával, mely a nomád magyarok emlékére tartott évenkénti ünnepségek fókuszpontjává vált. Amikor 1921-ben hazahozták Londonból Feszty Árpád körképét *A magyarok bejövételéről*, azt felajánlották a pusztaszeri Árpád Társaságnak. Az 1930-as évekre az Árpád-ünnep szélsőjobboldali elemek gyülekezőhelyévé vált.

1949-ben a kommunista kormányzat rátette a kezét a területre, azzal a szándékkal, hogy bizonyítsa nemzeti gyökereit. Erdei Ferenc, a párton belüli plebejus/paraszti irányzat képviselője új Árpád-ünnepségek sorozatát indította el. A rendszerváltás után újra nőtt a hely fontossága. Az emlékpark lett a helyszíne az 1997-es IV. Nagy Szittya Történelmi Kongresszusnak, melyet egy clevelandi emigráns szervezet szervezett. 1997-től minden évben június 27-én *Hunniális* néven ünnepséget tartanak. Az egyik utolsó kultikus cselekmény a közelmúltban történt: Orbán Viktor 2012-ben avatta fel itt Viktor Matl Péter kárpátaljai szobrászművész alkotását, a *Nemzeti Összetartozás Emlékművét*, mely „a magyarok ősképének” nevezett Turul madárt ábrázolja.

A pusztaszeri Hunniálison feltűnő nomád és középkori harcosok, a 90-es években sokak által kultivált középkori harcművészet képviselői mindenféle nemzetközi találkozón is megjelentek. A legnépszerűbb ezek között a Balti tengeri Wolin szigetén évente megrendezett, neo-vikingeket és szlávokat, valamint más középkori – köztük „nomád magyar” – harcosokat összegyűjtő fesztivál. De ide sorolhatók a neo-ősmagyarokhoz hasonló „protobulgár” harcosok is, akik a nyilazást-lovaglást sokszor magyar harcostársaiktól tanulták, Somogyban.

A népvándorlás-kori és középkori harcművészet mellett a feltámadt neopogány hagyomány fontos képviselője volt a „székely” rovásírás kultusza (amiről Sándor Klára írt kitűnő elemzéseket) és a magyar újsamanizmus. Az *Ősmagyar Táltos Egyház* egy speciális folklórhagyomány újjászületésén alapszik: a magyaroknak egészen a XX. századig voltak népi varázslói, akiket táltosoknak hívtak. A néprajzi kutatások alapján ezek a táltosok a szibériai sámánizmus távoli leszármazottai voltak. Egyre vitatottabb azonban az a XIX-XX. században széles körben elfogadott feltételezés, hogy a kizárólag újkori néprajzi anyagból megismert táltosokhoz hasonló varázsló-papjai voltak a honfoglalás előtti pogány magyaroknak (erről ld. Pócs Éva tanulmányait). Hasonló anakronizmus figyelhető meg az ősi lengyel egyház (*Rodzimy Kościół Polski*) és a litván újpogány mozgalom, a *Romuva*. Magyarországon 2005-ben arra is történt kísérlet, hogy egy magát hunként meghatározó közösség etnikai kisebbségként próbáljon törvényes elismerést szerezni. Novák Imre Josua, a Hun Egyház heroldja, népi kezdeményezésbe kezdett ebből a célból. 2005. áprilisában azonban a Parlament Emberi Jogi, Kisebbségi és Vallásügyi Bizottsága elutasította kezdeményezését – az elutasítás egyik indoklása kitért arra, hogy a kezdeményező csoport nem beszélte a hun nyelvet (mint ahogy senki más – a hunok nyelvét nem ismerjük), ezért nem ismerhetők el nemzeti-etnikai kisebbségként.

Új lendületet kapott a türk tradíció ápolása 2008 után a *Kurultaj* nevű, kétévenkénti „magyar törzsi gyűlésen”, mely kazah és más közép-ázsiai hagyományörzőkkel együtt ápolja az etno-pogány szubkultúrát. A rendezvény fővédnöke 2010 óta Lezsák Sándor, a Parlament akkor újdonsült fideszes alelnöke lett. A Kurultaj napjainkban már jelentős állami támogatást is kap. A Millennium táján még Szent István kultuszának újjáélesztésén munkálkodó Orbán Viktor 2012-ben Ópusztaszeren az Árpád-dinasztia mitikus ősmadarát, a Turult ábrázoló monumentális emlékművet avatta fel. 2018 szeptemberében pedig egy magyar delegációval részt vett Kirgizisztánban, Csolpon-atában a türk népek találkozájaként rendezett „Nomád világjátékokon”, a nyelvészek nagy megrökönyödésére azt nyilatkozta, hogy „a magyar a türk nyelvekkel áll rokonságban”. Lezsák Sándor a 2019-es Bugacon rendezett „Ősök napja” megnyitóján, Kásler Miklós társaságában meghirdette: „A múltat újra meg kell hódítani”.

Miért érdekes ez az őskutató és középkort kultiváló emlékezetpolitika a vitaülés tematikája, az új NAT tankönyvek történelemképe szempontjából? Az nem kell, hogy meglepje a történészeket, hogy minden kor, minden kormányzat, sőt, minden egyes ember a saját szájaíze szerint értelmezi újra a történelmet, és igyekszik felhasználni különböző törekvéseinek alátámasztására. Az azonban aggodalommal tölthet el bennünket, ha egy politikai rendszer nem elégszik meg azzal, hogy hagyományos eszközeivel – szoborállítással, politikai beszédekkel, kultusz-teremtéssel – népszerűsíti saját történelem-értelmezését, hanem megpróbál beleszólni a történelmet hivatásszerűen értelmező szakma működésébe, másrészt saját vitatható történelemképét kötelező tankönyvanyaggá teszi az iskolákban. Márpedig Magyarországon épp ez történik manapság – ezen a téren (is) feltámadni látszik a „régiság” kultúrpolitika, az ötvenes-hatvanas-hetvenes-nyolcvanas évek gyakorlata.

Ami a történelemmel foglalkozó tudományos intézményrendszert illeti, elég az MTA kutatóintézeteinek az Akadémiáról történő erőszakos leválasztására, szorosabb politikai kontroll alá helyezésére, valamint a kormány által alapított új kutatóintézetek sorára utalni. Ezek közül a középkor értelmezése szempontjából kiemelkedik a 2018-ban alapított új, jelentős költség támogatással kistafirozott, kormány-vezérelte tudományos központ, a Magyarságkutató Intézet (MAKI). Ennek az intézetnek az alapításánál az „emberi erőforrások” hivatalba lépő új minisztere, Kásler Miklós onkológus bábáskodott, aki az elmúlt évtizedben már többször hozzászólt a magyar őstörténet problémáihoz az „alternatív történetírás” szellemében. Jelentős vitát kavart például, amikor III. Béla maradványaiból – társkutatóival együtt – azonosítani próbálta az Árpád-ház genetikai profilját, és ezt a „nem finnugor eredet” bizonyítékként tárta a magyar közvélemény elé. A MAKI alapításakor pedig a következő emblemikus kijelentést tette: reméli, hogy ez az új intézet egyszer s

mindenkorra „véget vet a régi türk-finnugor hipotetikus eredet- vagy nyelveredvetvitának”. Más szavakkal: a kormány képviselője kijelölte, hogy milyen végeredményt várna az új kutatóintézettől.

Az új NAT jegyében azután épp a MAKI főmunkatársa, Szabados György írta át az államilag minden iskolás számára kötelezővé tett új történelemkönyveknek a magyar őstörténettel és a középkorral foglalkozó részeit. És – a közelmúltban nyilvánosságot kapott minisztériumi tervek szerint – a tanárképzést (köztük a történelem-tanárokat) le kívánják választani a „rendes” BA-s MA-s történelemoktatásról, hogy a leendő tanárok gondolkodását jobban az új NAT-hoz igazítsák. A kör bezárul.

Mi a probléma azzal, hogy az új történelem-tankönyvek bizonyos, napjainkban is vitatott középkori kérdésekről egy újszerű összképet festenek, olyan elemekkel, melyek a szerző egyéni álláspontját tükrözik? Először is az, hogy egy monopolhelyzetben előírt állami tankönyvnek kötelessége az adott pillanatban érvényes szakmai konszenzushoz igazodni, és ha néhány vitatott kérdést bevonhat is a tananyagba, kiegyensúlyozott módon kell bemutatnia a szemben álló álláspontokat. Szabados György (akinek becsületére legyen mondva, hogy eljött a vele szemben kritikus TTE tankönyv-vitájára) azzal védekezik ugyan, hogy „nincs szakmai konszenzus” bizonyos kérdésekben, valójában arról van szó, hogy a hosszú ideje kidolgozott történettudományos álláspontot elfogadni vonakodó és a magyarság hun-szittyatürk eredete mellett kardoskodó, most domináns helyzetbe került nemzeti ideológia jegyében próbálta áthangszerelni a középkori történelem iskolai tankönyveit. Minderről részletes kritikát írt Berend Nóra a TTE honlapján (amiért a kormányajtó minősíthetetlen támadást intézett ellene).

Itt nincs tér, hogy részletesebben belemenjünk a tankönyv problematikus passzusaiba, inkább csak megemlítenék közülük néhányat. Az „áthangolás” kiinduló pontja az előzőkben már többször említett hun-magyar leszármazás kérdése, mely a középkori krónikások (Anonymus és Kézai Simon) színes leírásai nyomán évszázadokon át evidenciaként volt jelen a magyar történelmi tudatban és nemzeti önértékelésében, amíg a XVIII. századi jezsuita tudós, Sajnovics János és más nyelvészek ki nem mutatták, hogy a magyar nyelv a finnugor nyelvcsaládhoz tartozik. A XIX. században heves viták nyomán ez az álláspont a nyelvészetben megdönthetetlen evidencia státuszára emelkedett. A középkori krónikások által kidolgozott elképzelést, a magyarok hunoktól történő eredeztetését pedig Szűcs Jenő egy kitűnő tanulmányban besorolta a nyugati mintájú, középkorban kitalált nép-eredetmítoszok sorába, mely leginkább a frankok trójai leszármaztatásához hasonlítható. (Az Attila-kultusz

és a hun-magyar rokonság elképzelésének történeti alakulását részletesen elemeztem a „Keleti származás tudata” című tanulmányban.)

A tankönyv a magyar nyelv finnugor hovatartozásának nyelvtörténeti tényét, mint egy lehetséges, de vitatott álláspontot mutatja be („egyres nyelvtörténeti felfogások szerint a magyar nyelv is beletartozik” – írja). Azt tulajdonítja az ezt képviselő nyelvészeknek (akiket kicsit lesajnálva többször „finnugristáknak” nevez), hogy nem különböztetik meg a nyelvi és az etnikai leszármazást (ami nem igaz: megkülönböztetik). A hun-magyar rokonság elméletét kritikai kontextusba helyező Szűcs Jenő meglátásait viszont kihagyta a tankönyvből. (Minderről ld. Klima László cikkeit.)

A tankönyvátírás másik célja a korai magyar történelem dicsőségesebbre hangolása: kimarad, hogy a honfoglalásra azért került sor, mert a magyarságot szorongatták keleten a besenyő támadások. Ezzel szemben a honfoglalást – amit László Gyula vitatott hipotézise nyomán „kettős honfoglalásként” képzel el – és a kalandozásokat egyféle „sztyeppe állam” tudatosan eltervezett hódító hadműveleteinek tudja be. A keleti frankok ellen vívott győztes 907-es pozsonyi csatát részletesen tárgyalja (az ezzel kapcsolatos bizonytalanságokról ld. Veszprémy László cikkét), a 933-as merseburgi vereséget viszont meg sem említi, csak a Lehel kürtje miatt emlékezetes 955-ös augsburgi vereség kerül be a tananyagba.

A problémás tankönyv-fejezetek közül befejezésként kiemelném a Szent Korona bemutatását. A magyar középkorkutatás évtizedek óta egyértelműen eldöntötte, hogy nem felel meg a történelmi tényeknek a Hartvik püspök XII. század eleji legendájában olvasható történet arról, hogy II. Szilveszter pápa küldte a koronát Szent Istvánnak, hanem csupán az ő kitalációja. A tankönyv mégis a legenda szövegét történelmi valóságként taníttatja az iskolásoknak. Ez ugyanolyan helytelen gyakorlat, mint a magyarok őstörténetéről fennmaradt mondák „valóságmagvára” alapozni a korábbi korszak bemutatását. A Szent Korona esetében a tankönyv bemutatja ugyan a történeti és művészettörténeti kutatás álláspontját a görög és a latin korona kettősségéről, de beveszi az általános iskolás tankönyvbe az „aranyművesek” fentebb már idézett álláspontját, mely a történeti kutatásnak ellentmondva sokkal korábbra datálja a korona keletkezését.

Nem folytatom a hibák taglalását – a tankönyv nagyon alapos lektori revízióra szorulna, botrány, hogy a történész-szakma tiltakozását ideologikus hévvel visszautasítva, enélkül vezették be. És aggasztó, hogy a politikai nyomás ilyen formában próbálja átírni egy ország saját múltjáról alkotott képét.

Ajánlott irodalom

- Ablonczy Balázs: *Keletre, magyar! A magyar turanizmus története* (Budapest, 2016).
- Berend Nóra: Kis magyar mitológia. TTE honlap, 2020. júl. 16.
- Domokos Péter: *Szkitiától Lappóniáig. A nyelvrokonság és az őstörténet kérdésének visszhangja irodalmunkban* (Budapest, 1998)
- Geary, Patrick J. –Klanczay Gábor, szerk.: *Manufacturing the Middle Ages. Entangled History of Medievalism in Nineteenth-Century Europe* (Leiden, 2013)
- Klanczay Gábor: Nőnek, mint a gomba. A kormány által az elmúlt nyolc évben létrehozott kutatóintézeti hálózat áttekintése. *Mozgó Világ* 45/4 (2019).
- Klanczay Gábor: A keleti származás tudata a 19. századi Magyarországon, *Mozgó Világ* 46 (2020/2)
- Klima László: Freud, a finnugorok és még valami más. *Élet és Irodalom*, 2020. okt. 8.
- Pócs Éva: A magyar táltos és a honfoglalás-kori samanizmus. *Ethnographia*, 128 (2017)
- Sándor Klára: *A székely írás nyomában* (Budapest, 2014)
- Sándor Klára: *Nyelvrokonság és hunhagyomány. Rénszarvas vagy csodaszarvas? Nyelvtörténet és művelődéstörténet* (Budapest: 2011)
- Szendrei László: *Baráti tanácsok amatőr őstörténészeknek* (Budapest, 2017)
- Szűcs Jenő: Társadalomelmélet, politikai teória és történetszemlélet Kézai Simon Gesta Hungarorumában. *Századok*, 1973. 3-4. sz.
- Vásáry István: *Magyar őshazák és magyar őstörténészek* (Budapest, 2008)
- Veszprémy László: Mítosz és történelem: a 907-es pozsonyi csata utóélete. *Magyar Narancs* 2018/40 (okt. 3.)